

הערות ביבליוגרפיות

טאה

מיכאל וילנסקי

א. האם היה לר' יוסף דויד שם משפחה?

בספר שו"ת "בית דוד" לר' יוסף דויד הנזכר, אחד מהמציניים שברבני שאלוניקי¹, התשובה ל"ש שבחלק יו"ד שבו (כרך א') היא לר' שמואל גאון. לפני התשובה יש שם הערה, שזה לשונה וצורתה: "[את זה מצאתי מכתבי הקדש אל הרב כמהרש"ג ז"ל שייך לאיש הנ"ל]"; התשובה עצמה פותחת כך: "ראיתי דברי החכם השלם ענותן כהלל עסוק בתורה תדירא כמה"ר יוסף פילוסוף נר"ו. על יסוד הנ"ל בא מר א. טויבר לידי ההחלטה, ששם משפחתו של ר' יוסף דויד היה פילוסוף (ק"ס, שנה ח', עמ' 275; "מחקרים בביבליוגרפיים", עמ' 64). אע"פ שלפי עדותו של ר' יצחק נ' שנגי, מי שהיה רב בשאלוניקי סמוך לזמנו של רי"ד וידע אותו פנים אל פנים, שמר טויבר בעצמו מביא אותה שם, לא היה לרי"ד שם משפחה כלל, הוא טוען: "כי מדברי בן דורו ר' שמואל גאון יוצא כי שם משפחתו היה פילוסוף... שמו המלא של ר' יוסף דוד הוא איפוא: יוסף בן דוד פילוסוף" (מר טויבר הראה שם מקודם על העובדה, שדויד היה לא שמו של רי"ד עצמו, אלא של אביו).

האמת המדעית, שבשמה דגל המנוח כל ימיו, מחייבת אותנו לומר, שכאן יצאה שגגה מלפניו. ר' שמואל גאון היה אמנם במשך זמן ידוע בן דורו של רי"ד, ^{אוצרות התורה} ^{אוצרות השל} לא באופן שהיה יכול להשיב על דבריו, ביחוד בסגנון כזה. רש"ג מת בשנת

(1) הוא, למשל, לא הדפיס שום ספר מספריו בחייו (הדפסת ספרים ע"י מחבריהם הייתה אז לפעמים מהדברים שאדם אוכל פירותיהם בעוה"ז והקרן קיימת לו לעולם הבא), אין אנו מוצאים לו הסכמות, ולפי עדותו של ד"ר פיפאנו בקונטריסו: "שלשלת רבני שאלוניקי", המצורף לספרו "תגור האפר" (סופיא, תרפ"ה, דף ז', אות ד'), היה רי"ד גם בזמנו של ר' יוסף קובו, מחבר הס' "גבעות עולם", הרב הכולל בארעל, אע"פ שבאופן רשמי היה קובו הרב הכולל, הוא — דק משנה. נחמיה חייין הידוע כותב בספרו "הקולות יחדלון", שבשנת תע"ז נתנו לו הרבנים קובו ואמארייליו הנ"ל כתב המלצה לר' חיים קמחי בקרסטא (עיין די"ו לגריץ ח"י ציון ו' מספר י"ט) ואינו מזכיר את רי"ד, אע"פ שכמו שראינו היה גם באופן רשמי משנה להרב הכולל, אפילו אם נניח שהמכתבים היו מוסיפים סימנא מילתא היא, שלא זיף מכתב בחתימת רי"ד, לפי שזה לא היה דרכו בכך. רחיד"א מכנה ב"שם הגדולים" שלו בערכו — "הקדוש" ורבני שאלוניקי, בני דורו ובני הדור הסמוך, כגון ר' משה אמארייליו (בספרו "דבר משה" כרך א', אר"ח, סי' ב' ו"ט), ר' יצחק נ' שנגי (במקום שמביא מר טויבר להלן, ע"ש) חולקים לו כבוד גדול, כשהם מזכירים אותו בספריהם.

ת"כ"ז⁽²⁾, ורי"ד — בג' בכסליו לשנת ת"צ"ז⁽³⁾. רי"ד אמנם זכה לזקנה מופלגת, ובשנת פטירתו היה למעלה משמונים⁽⁴⁾. אבל את תשובתו הנזכרת, אם נניח שרש"ג השיב עליה, היה יכול לכתוב כשהיה עדיין פחות מעשרים (עיין הערה 4) וצעיר בן גיל כזה לא היה משבח אותו רש"ג, רב מפורסם בדורו, שהוא ענוותן כהליל; עכ"פ היה רומז בתוארו במלת „אברך" וכדומה לגילו הצעיר. מה שנוגע להחזרה שלפני התשובה ל"ט, ששימשה יסוד להחלטת מר טויבר, הנה שם נאמר רק שהתשובה שייכת להענין שהתשובה הקודמת דנה בו, לא שהיא שייכת להתשובה הקודמת עצמה.

חוץ מזה, נעלם כנראה לרגע ממר טויבר, שיש לנו ר' יוסף פילוסוף וודאי, ואין ספק (אפילו אם היה) מוציא מידי וודאי. ר"י פילוסוף ידוע לנו בתור חותנו של שבתי צבי, אביה של אשתו האחרונה ושל אחיה יעקב קירידו, שכנה את עצמו יעקב צבי ואמר שנשמת שבתי צבי נתגלגלה בו; הוא ידוע לנו גם בתור חכם יהודי, שביחד עם פלורנטין, גם כן חכם יהודי, המיר את דתו, ואחריהם נמשכו כמה מאות נפשות מישראל, ונעשה באופן זה לאחד ממסדיה של כת הדונמים⁽⁵⁾. מדבריו של ר' ברוך מאריצו בקונטרסו „זכרון לבני ישראל" („עניני שבתי צבי",

2) הוא נספד בכפר ליואדי (הסמוך לשאלוניקי) בר"ח אלול לשנת תכ"ז ע"י ר' שלמה אמארייליו (עיין ויכשטיין, „מפתח ההספדים", II, עמ' 41). ולפי דברי רוואניס בספרו „קורות חיהודים בתוגרמא" וכו' (ח"ד, עמ' 14), הוא מת כבר בב' בחשוון של אותה שנה. מעניין הוא שרוואניס כותב שם, שרש"ג נולד בשנת ש"ע וביחד עם זה — שר' חיים בננשתי, מחבר הס' „כנסת הגדולה", שנולד בשנת ש"ס (שם, עמ' 42, עפ"י הס' „שם הגדולים"), היה צעיר ממנו (שם, עמ' 45).

3) דבר זה כתוב בהקדמת מו"ל הס' „בית דוד" הנ"ל ושנוי בסוף ספרו „יקרא דשכבי", לפני הקינה בחרוזים שחיבר עליו תלמידו ר' עמנואל בר' רפאל כלבו (בספרו הנ"ל של רוואניס, ח"ה, עמ' 21, בטעות „שמאל", במקום „עמנואל"), גם בלא ידיעה מפורשת זו, היה אפשר לעמוד על פטירתו בקירוב, לפי שהדיוש האחרון מספרו „יקד"ש" הנזכר הוא מכ"ג באלול, תצ"ה, ובשנת ת"ק, בשנת הדפסת הכרך הא' של ספרו „בית דוד", לא היה כבר בחיים.

4) המו"ל את הס' „בית דוד" אומר על המחבר כהקדמתו לכרך א' של הספר: „הדור בלבשו לבוש שניים (ר"ל, שזיה זקן שמחוייבים להדור אותו) ואם בגבורות שמונים שנה חצי גבור שמונים", ר"ל, שרי"ד גם כשהגיע לגבורות נלחם במלחמתו של תורה. מכיוון שאנו יודעים, שכשנה לפני פטירתו בודאי היו עדיין חציו שמונים (עיין ההערה הקודמת), נראה שלא תאריך ימים הרבה למעלה משמונים, עכ"פ לא עבר את גבול התשעים. רוואניס כותב בספרו הנ"ל (ח"ה, עמ' 21), שנולד בשנת תכ"ב, ובמאמרו עליו ביד. אנצקל. — שנולד בשנת 1667; כנראה ב' התאריכים הם רק השערות בעלמא.

5) פילוסוף ומעשיו נזכרים במקורות השונים של מאורעות שבתי צבי, למשל, בספר „מעשה טוביה" לר' טוביה הרופא (מאמר ז', פרק ג'), והוא נקרא בהם בשם חכם;

מהד' א. פריימאן, עמ' 67) אנו שומעים, שהוא היה ראש ישיבה בשאלוניקי, במקום שרש"ג היה רב שם. בזמן האחרון העיר רוזאניס על העובדה, שר' ברוך אנגיל, בן דורו וכן עירו של רש"ג, היה חותנו של פילוסוף ושבת-שבותיו (סי' כ"ב, כ"ח ול"ז) אנגיל מזכיר אותו בכבוד גדול ונושא ונותן בדבריו".
ברור הוא אפוא, שגם ר' שמואל גאון מכוון לו, ושר' יוסף דיד לא היה לו שם משפחה.

ב. פרטים אחדים לתולדות ר' חיים יוסף בר' עזריאל הכהן ו' ארדוס

כמדומה לי שרק ר"ח ברודי הקדיש לרב זה, שהיה כנראה בעל השפעה בשעתו, מאמר מיוחד, אם גם קצר, ביד. אנציקל. (כרך III, עמודה 305). הוא מוסר לנו פרטים אלו על אחדותיו: רח"י גר בשאלוניקי כבר בסופה של המאה ה"ח — אנו מוצאים לו הסכמה משם בשנת תקנ"ח — אבל עיקר פעולתו שם היתה בתחילת המאה ה"ט. ההסכמה האחרונה שלו היא מ"ז באדר ראשון, תקפ"א; הוא שימש בשאלוניקי במשך שלושים שנה בלא הפסק במשרת רב, ועל כל הספרים שנדפסו שם במשך אותו הזמן נמצאות הסכמותיו. הוא נפטר באלול, תקפ"ז, והרב יעקב רפאל הספידו. בתור מקורים למאמרו, מביא ברודי את הס' "עין המים", סי' מ"ד (במקום שנדפס ההספד על רח"י) ואת הס' "מפתח ההסכמות" ללווינסטיין, מספר 188, ומעיר שחמש ההסכמות הראשונות שבו, משנות תצ"ח (באנציקל. עפ"י טה"ד "1728" במקום "1738") — תקי"ב טעונות מחיקה.

עוד לפני זמן קצר קודם שהופיע מאמר זה, הזכיר ר"ד פיפאנו את הרב הזה בקונטרסו "שלשלת רבני שאלוניקי" הנ"ל (דף ז', אות ח') והוא מספר עליו שנתמנה לרב הכולל לאחר ר' רפאל חיים אברהם קובו, שנפטר בשנת תקנ"ב, וגם שבאמצע ימי רבנותו התפטר לזמן קצר ממשמרתו, לרגלי היכוכים שהיו לו עם מנהיגי העיר. מקורן של ידיעותיו אלו אין פיפאנו מודיע. אלא שהעובדה שרש"י היה כבר רב הכולל בשנת תקנ"ב מתאמת ממקום אחר. ר' חיים מרדעי

עיי' גם "שבר פשעים" לר"מ חאגיז (דף א' ע"ב) וספרו של רוזאניס (ח"ד, עמ' 121 ועמ' 219). כהנא משער, שהוא מחברו של השיר הקטן לכבוד שבתי צבי "יהמה לבי בקרבי מבא שבתי צבי", שסימנו יוסף ("השלח", כרך ה, עמ' 59).

6) רוזאניס מזכיר אותו בספרו כמה פעמים (ח"ד, עמ' 15, 88, 120, 432—433 ועמ' 462—464) וגם במאמרו ביד. אנציקל. על ברוך אנגיל. בשני המקומות הראשונים הוא מחליט, שפילוסוף היה גם תלמידו של אנגיל; העובדה שאנגיל אינו מכנהו "תלמיד" מראה לכאורה על התפקד.

(הזקן) בהקדמתו לקובץ תשובות הגאונים "שערי צדק", שכתב אותה באותה שנה עצמה, מכנה אותו כך (עיין גם הקדמת בנו שם) ¹.

מלבד זה היה רח"י המו"ל המדעי של הספרים "יקרא דשכבי" (תקל"ד) ו"צמח דוד" (כרך א'—תקמ"ה, והב' — תקע"א) ², שמחברם הוא ר' יוסף דויד הנ"ל ושנדפסו בשאלוניקי. אמנם גם שני הכרכים של ספרו "בית דוד" הנ"ל, שנדפסו גם כן בשאלוניקי (הא' — בשנת ת"ק, והב' — תק"ו) יצאו לאור ע"י ר' יוסף הכהן ו' ארדוט (אמנם בלא "חיים", אבל כידוע מוסיפים לפעמים שם זה לשם סגולה), אבל ברור הוא בהשקפה ראשונה, שיש לנו כאן עסק עם שני יוסף וכו', לפי שדבר שאי אפשר הוא. שאותו האיש שהוציא ספר בשנת ת"ק יוציא שוב ספר בשנת תקע"א, כלומר לאחר יותר משבעים שנה. העיון בספרים אלו מראה לנו חוץ מזה, גם שהמו"ל השני היה בן בנו של הראשון. המו"ל הראשון, שהוציא רק את הס' "בית דוד", אומר בהקדמתו לכרך ב' של הס': "זשם השני (מאותם שסייעו לו במלאכת ההוצאה) חכם בני החכם כמהר"ר ע(ו) [ז] ריאל הכהן ו' ארדוט ז"י (= ה' ישמרהו) חתן למלך יוס"ף הרב המחבר זל"ה" (כך גם בהקדמתו לכרך א' בשינויי לשון קלים), והמו"ל של הס' "יקרא דשכבי" אומר בשער הספר: "שמעתי באומרי לי חבירי מעשה אבותיך אשר הם התחילו במצוה תחלה והם הביאו אל בית הדפוס ספר בית דוד". שני בני בניו של רי"ד אומרים בהקדמותיהם להספר בפירושו, שהמו"ל הוא בן ר' עזריאל הכהן וכו'. לבד מזה מכנה את עצמו המו"ל השני בשערי שני הספרים שהוציא "בן בת בנו של המחבר". לכאורה יש מזה סתירה עצומה לדברי המו"ל הראשון האומר, שבנו היה חתנו של רי"ד ³, לא של בנו של רי"ד. סתירה זו מתישבת בנקל, אם נשים לב להעובדה,

אוצרות התורה

(1) רוזאניס כותב בספרו (ח"ה, עמ' 148) וצורת השם חתן ארדוט מחבר איזה תשובות קדמונים וגאונים (שתי המלים בסדר זה!) בקבץ "שערי צדק" (שלוניק תקנ"ב); לחלן (עמ' 292) הוא מעתיק דברי ר' חיים מודעי בקונטרסו "זכרון לראשונים" (בסוף הספר "זרע ברך" לר' משה גאלאנטי): "ובדרשותי הארכתי וזכר שיערי צדק לר' יוסף הכהן ו' ארדוט (תקנ"ב). תשובת הגאונים וכו'. דבריו בלתי מוכנים לי, והס' "זרע ברך" אינו תחת ידי.

(2) רוזאניס אמנם כותב במקום הנ"ל (עמ' 149): ר' יוסף בר' דוד (השני) מחבר ס' "צמח דוד" מפסוקים וכו', אבל זוחי טעות גמורה, והוא בעצמו מונה את הספר בין ספרי רי"ד (עמ' 22).

(3) רוזאניס כותב באמת במקום הנ"ל (עמ' 21), שר' עזריאל היה חתנו של רי"ד (הוא אינו מביא את המקור לזה וגם אינו אומר, בנו של מי היה ר' עזריאל). על ההתחנות שבינו ובין ר' יוסף ו' ארדוט מעיד רי"ד בעצמו בספרו "יקרא דשכבי" הנ"ל; בראש דרוש קכ"ג הוא אומר: "את זו דרשתי... על שמועה כי באה מאזמיר... מפסירת האשת החיל... היא אמו של מחותני החכם הש' כמהר"ר יוסף חתן בן ארדוט ה" כ"ג כסליו ש' התצ"ב.

שבנו של ר"ד, ר' דוד (יוסף), מת עליו בחייו⁴, וכנראה בעודנו צעיר לימים⁵; בניו הקטנים חוגגו בבית אבי אביהם והוא טיפל בהם כאדם שמטפל בבניו והשיא גם את הבת לאיש, לפיכך נקרא בעל הבת חתנו. אפשר להגביל בקירוב גם את זמן לידתו של רח"י. אמנם כבר רוזאגיס כותב עליו בספרו (ח"ה, עמ' 148): „בשנת תקס"ח היה כבר בא בימים" ומראה מקום לשו"ת „ירך אברהם", ח"א, אה"ע, סימן ט"ז (שם, בטעות, "ט"), אבל תמושג "בא בימים" הוא רתב יותר מדאי, וגם מהמקור אי אפשר לעמוד בבירור על הזמן. ר' חיים אברהם אישטרושה, מחבר הספר, מכנה בתשובה זו את רח"י, כשהוא מספר על מאורע שאירע בשאלוניקי בכ"ז בניסן, תקס"ח, בעת שהוא ורח"י היו במעמד אחד, "סבא דמשפטים", כלומר, דיין זקן (רמז לזה, שפרשת הסבא היא בזהר המשפטים). הכנוי סבא מורה אמנם, שהמכונה הוא לפחות בן שישים, אבל עדיין אין אנו יודעים, אם רח"י היה סבא בזמן המאורע, שזמנו ידוע (תקס"א), או בזמן כתיבת התשובה, שזמנה בלתי ידוע לנו, אלא שמדברי רח"י בשער הספר יקד"ש הג"ל: „כל ימי חיינו מתאוה מתי יבוא לידי כגון דא מצוה רבא" משמע שהיה אז (תקל"ד) לפחות בן כ"ה, לפי שצעיר מבן גיל זה לא ישתמש בסגנון „כל ימי" על הוצאת דבר לפועל שהיה מסוגל לו רק מבן כ' ואילך. רח"י נולד לפי זה בין שנות ת"ק ותק"ט. אמנם הטעמים הנזכרים אינם מעכבים אותנו מלהקדים זמן לידתו עד שנת תצ"ב ומעלה, אבל אין ליחס לאיש זקנה מופלגת כזו — הוא מת, כאמור, בסופה של שנת תקפ"ז — בלא טעמים מכריעים. חמש ההסכמות הראשונות שבספרו של לווינשטיין, מספר 188, הם אפוא לאבי אביו של רח"י⁶.

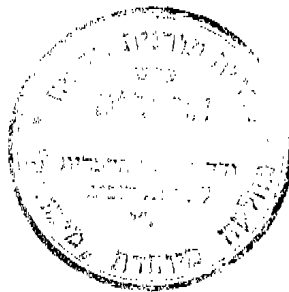
4) הוא מת בשנת תע"ט, עיין וולשטיין „פפתח ההספדים" (I, עמ' 15); רוזאגיס כותב רק, שבשנת תפ"ה לא היה כבר בחיים (ח"ה, עמ' 25).

5) בראש דרוש מ' של הס' „יקרא דשכב" כותב ר"ד: „את זו דרש על ידי בני דוד... כ"ט לחדש תשרי שנת התס"ט". מזה שבשנת תס"ט דרש דרוש של אביו, וגם מזה, שאביו מכנה אותו בשמו בלא שום תוארים (השווה התוארים שכתב אביו של ר' עזריאל עליו), נראה שהיה אז עדיין צעיר פחות מעשרים, ואם כן נפטר כשהיה פחות משלושים. ההשערה איננה רחוקה, שנולד לאחר פטירתו של אביו של ר"ד, ששמו היה גם כן דוד, וזה נפטר בסופה של שנת תנ"ב, עיין דרוש ט"ז של הספר הנזכר.

6) לפי עדותו של ר' יצחק ן שנג"י, במקום המובא על ידי טויבר (עיין למעלה), היה לדויד גם כן בן.

7) לכאורה רמז לזה לווינשטיין בקו שהעביר בין חמש ההסכמות הראשונות ובין אלו שלאחריהן, אבל אינו מובן לפי זה, למא קרא לשניהם „חיים יוסף", בשעה שחראשון היה שמו יוסף בלבד, אינו ידוע לי ג"כ שם אביו של ר"י חזקן; בכל התימותיו שראיתי אינו נזכר שם אביו, אלא שהספרים 2—5 עם הסכמותיו, שלווינשטיין מביא אותם, לא היו למראה עיני (אם לווינשטיין לא היה לו מקור לחלסתו זאת, קרובה ההשערה, ששם אביו

נסכם נא את ידיעותינו על רח"י. הוא נולד בשאלוניקי בין שנות ת"ק תק"ט ונפטר שם בסופה של שנת תקפ"ז. אבי אביו, ר' יוסף, ואביו של אבי אמו, ר' יוסף דוד, היו כל אחד בשעתו, רבני הכולל של עיר מולדתו. הוא נתמנה לרב הכולל בעיר מולדתו בשנת תקנ"ב והיה שם במשרה זו, אולי בהפסקה קצרה, עד יום פטירתו. הוא הוציא לאור שני ספרי רי"ד הנזכרים ותמך בתמיכה חמרית את הוצאות הקובץ „שערי צדק". לפי השערותיו של ווכשטיין, מתה אשתו רבקה בשנת תקפ"ג ונספדה גם כן ע"י הרב יעקב רפאל⁸).

היה יצחק, לפי שבס' "יקד"ש" הנ"ל לרי"ד, דרוש ל"ט, יש הספד מא' באייר, תס"ח "על שמרעה כי באה מאיזמיר ... מפטירת הנבון כה"ר יצחק הכהן ׳ ארדוט", השוה דרוש קכ"ג שם). בדרך אגב, לווינשטיין כותב בטעות „ארדיט", ארדיט וארדוט הם שמות שתי משפחות שונות, ורק בני משפחת ארדוטים כהנים.

(8) בס' "עין המים" הנ"ל, דרוש ל"א, נמצא הספד על רבקה אשת... מהרי"ך; לפי דעת יליניק ("קונטרס המספיד", עמ' 38) מהרי"ך זהו ר' יצחק כהן, אבל ווכשטיין (IV, עמ' 27) משער שהתוארים "מר" סבא דמשפטים מופת הדור" מתאימים יותר לרח"י. בדרך אגב, ווכשטיין מביא (III, עמ' 28) הספד שני על רח"י, שהספידו ר' דויד אמאדו, חרב דאיזמיר, בתחילתה של שנת תקפ"ח.